

NEURÓZIS A FORRADALMÁROK NEMZEDÉKÉBEN*

Szergej Pankejev, a Farkasember

Alekszandr Etkind

Ernest Jones, Freud hivatalosnak tekintett életrajzírója is tanúsítja, hogy Freud bécsi betegeinek többsége Kelet-Európából, elsősorban Oroszországból jött. Ezért szinte természetes, hogy Freud esettanulmányai közül a leghíresebb honfitársunkról szól. Jones ezt az esettanulmányt a „maga nemében vitathatatlanul a legjobbnak tartotta.”¹ Napjaink történésze is „rendkívül izgalmasnak és tartalmasnak”² nevezi. A beteg önmagát szintén „Freud leghíresebb esetének”³ mondta.

A legjobb esettanulmány a maga nemében

Freud orosz betegének sorsa úgy alakult, hogy hosszú élete folyamán mindvégig megőrződött kapcsolata a pszichoanalízissel (vagy függősége tőle). Freudot követően „Szergej P.”-t több pszichoanalitikus kezelte, és ennek eredménye, hogy a róla szóló irodalom nagyobb, mint bárki másé az analízis történetében. Ez az érdekes anyag fontos annak megértéséhez, hogy a nyugati analitikusok miként fogadták és értelmezték az orosz beteget; vajon mi lehetett az különleges kórtörténetében, ami a Másság szerepével kapcsolatos — az idegen, egzotikus kultúrához való tartozásával; és vajon miért kellett Freudnak klasszikus „esete” megírásához éppen egy orosz beteg?

Jones, mikor könyvében Szergej P. kórtörténetének befogadására készíti fel az olvasót, lelkesen nyilvánítja ki érzelmeit: „Freud akkortájt önnön lehetőségeinek tetőpontjára ért, mint az általa alkotott módszer magabiztos mestere. Az a technika, me-

* Részlet a szerző *Erosz nyevozmosznovo. Isztorija pszihoanaliza v Rosszii* című könyvéből. Moszkva, 1994, 80–105.

¹ E. Jones: *The Life and Work of Sigmund Freud*. New York: Basic Books. 1953–1957. vol. 2, 274.

² P. Roazen: *Freud and his Followers*. London: Allen Lane, 1975, 170.

³ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*. London: Routledge, 1980, 167.

lyet a hihetetlenül bonyolult anyag interpretációjában és szintézisében alkalmazott, minden egyes olvasóját elragadtatásra kell, hogy készítse.”⁴ Döntse el maga az olvasó, hogy így van-e vagy sem. Már önmagában is érdeklődést vált ki egy olyan ember élete, aki átélte a század viharos eseményeit, és a pszichoanalízisnek és önmagának köszönhetően megőrizte emberi integritását, és nemcsak azért, mert Freud kifejezése szerint „a pszichoanalízis egy darabja” volt. Az élő anyag, mellyel megismertet bennünket, az analízis, egyaránt értéket képvisel azok számára is, akik hisznek interpretációjában, és azok számára is, akik kritikusan viszonyulnak hozzá. A beteg sorsára ráreagálódnak analitikusai nézetei és cselekedetei, és mindez így együtt valóban „elragadtatásra készlet”, mint az emberi történelem csodálatra méltó kis mintadarabja.

„A személyes sajátosságok és a számunkra nehezen érthető nemzeti jelleg jelentős nehézségeket okoztak a beteg jellemébe való beleélés szükségszerű mozzanatában” — így jellemezte ezt az esetet Freud az *Egy gyermekkori neurózis története* című esettanulmányában. És a következőkkel folytatta: „nagy szakadék van a beteg kedves, készsége személyisége, csillogó intellektusa, nemes gondolkodása és teljesen fékezhetetlen ösztönkitörései között...”⁵ Vajon Freud minek tulajdonítja ezt az oly ismerős „szakadékot” — a személyes tulajdonságoknak vagy a nemzeti jellegnek?

A Dnyepermenti nemesi birtokon született Szergej Pankejev (1887–1979) ahhoz a körhöz és ahhoz a nemzedékhez tartozott, mint Nyikolaj Bergyajev, Mihail Bulgakov vagy például Borisz Szavinkov, a terrorista és tehetséges író. Am ifjúságának több mozzanatával különösen Alekszandr Blokra emlékeztet. Vajon benne is élt a bloki „zene szelleme”? Mindenesetre sem a művészet, sem a politika nem voltak tőle idegenek. Pankejev egész életében tájképeket festett, érdeklődött az irodalom iránt, visszaemlékezései is jó íráskészségről árulkodnak. Az orosz századelő egy tipikus értelmiségijének portréja bomlik ki előtűnk.

Pankejev alig fiatalabb *Az ismeretlen orosz férfi szexuális gyónásának* — Havelock Ellis *Studies in the Psychology of Sex* című művében publikált, 1912-ben francia nyelven írt erotikus tartalmú kézirat, melyet nagyra értékelt V. Nabokov⁶ — szerzőjénél. Több dologban hasonlítanak egymásra. A könyvhöz írt rövid előszóban Ellis a szerzőről mint „dél-oroszországi, jó családból származó, művelt és tehetséges fiatalemberről” ír, kinek „számos honfitársához hasonlóan, jó érzéke van a lélektani elemzéshez”. Lehetséges, hogy amiatt választotta ki Freud Pankejevet, mint fő esettanulmányának hő-

⁴ *The Life and Work of Sigmund Freud*, vol. 2, 274.

⁵ S. Freud: Iz isztorii odnovo gyetszkovo nyevroza. In: *Pszihologicseskije etjudi*. Minszk, 1991. 179–268. Idézet a 195. oldalon. Freud e művére történő későbbi hivatkozások is ezen orosz nyelvű kiadásra vonatkoznak. A mű eredeti címe: *Aus der Geschichte einer infantilen Neurose*. 1918. G. W. XII. 199. Pankejev esetének alapvető forrásai: Freud monografikus esettanulmánya, melyet 1914–1915 telén írt s a későbbiekben kiegészített és jegyzetekkel látott el; magának a „farkasembernek” a visszaemlékezései, melyet 1938-ban írt; és néhány kórtörténet, melyet Freudot követően a beteget kezelő pszichoanalitikusok készítettek. Ezeknek az anyagoknak nagy része a következő könyvben van összegyűjtve: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. London: Karnac Books, 1989. Szintén fontosak azok az interjúk, melyeket Pankejevvel készítették már a 70-es évek végén: K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Year Later*. London: Routledge, 1980.

⁶ *Confession sexuelle d'un anonyme russe*. Paris: Usher, 1990.

sét, mert akkori betegek körét tekintve, tipikusnak számított ez a kifejező eset. Pankejev élete és élményei az orosz történelemben oly tragikus szerepet játszó nemzedék számára egyáltalán nem különlegesek, és ha Pankejev sorsa valamiben különbözik e nemzedék tipikus sorsától, csupán abban, hogy ő megérhette az öregkort.

Szergej apja, Konsztantyin Pankejev, a gazdag herszoni földbirtokos az alkotmányos-demokrata (kadet) párt tagja volt, befolyásos dél-oroszországi szárnyának egyik vezetője és a *Déli feljegyzések* című liberális újság kiadója. Az orosz történelem szempontjából az egyik legfontosabb időszakban, az 1905-ös forradalom után a kadétek, a gyártulajdonosok és professorok pártja a cári rezsimmel szembenálló fő politikai erőként lépett színre. Az 1917-es februári forradalom után a kadétek hatalomra kerültek, és ekkor világossá vált végzetes gyengeségük.

1917-ben a fiatal Pankejev szintén belépett az alkotmányos-demokrata pártba. De őt komolyan nem érintette meg a politika. Csupán egy, ám ugyanakkor mindent átható érzést sugallt neki, és ez tetteit élete folyamán valóban alapvetően meghatározza: a szeretetét, amely függőséggé változik át. Pankejev neurotikus viselkedésének ezt a formáját Freud „a nőhöz való menekülésnek” (*proriv k zseninye*) nevezi. Szenvedélyeinek hófokán Pankejev néha Jurij Zsivagóra hasonlít. Egyébként másokkal mindig besületes és önmagát állandóan becsapja, kifinomult kultúráját a reális élettel való összeütközések során mintegy védőpajzsul használja fel, lázad az absztrakt hatalom ellen és személyes függésre törekszik. Pankejev az orosz olvasót leginkább Klim Szamginra emlékezteti, Gorkij befejezetlen regényének hősiére, akiben az író a kortárs értelmiségi „tipikus figuráját” rajzolta meg.

Éppen ilyen éretlen és függőségre vágyó intellektüelnek tartotta a nagyon fiatal Gorkijt is Erik Erikson híres esszéjében, amely Freud és Pankejev találkozására után negyven évvel íródott. „Sem Luther, sem Kálvin nem mutattak neki új szellemi térségeket; és nem voltak pionírok és alapító atyák, akik ismeretlen kontinenseket tártak volna fel előtte, ahol legyőzhetette volna benső és külső rabságát.” Ám a kiemelkedő amerikai pszichoanalitikus nézőpontjából a dolog nem volt teljesen reménytelen. Erikson Gorkij életében rátalált „az új orosz világnézet, az orosz individualizmus formálódásának csomópontjaira”, és az orosz történelmet egészében úgy képzelte, mint a „keleti protestantizmus késleltetett kialakulását”, melyben szintén győzni fognak az egyéni felelősség és kezdeményezés univerzális értékei: „El kell érünk, hogy a világ összes Aljosáját meggyőzzük az ő és a mi protestantizmusunk — ami egy és ugyanaz — hosszú távú perspektívájáról.”⁷

A Karamazov testvérek örököse

Szergej Pankejev rokonságában többször előfordultak a melankólia, az öngyilkosság és különféle egyéb, a földbirtokosokra jellemző elmeháborodottság esetei. Mikor például Nyikolaj nagybácsi nősülésre szánta el magát, kiderült, hogy apja ugyancsak ko-

⁷ E. H. Erikson: *Childhood and Society*. New York: Norton, 1950, 323.

molyan igényt tart fia választottjának kezére. A lány a fiatalabb Pankejevét részesítette előnyben. Erre Nyikolaj nagybácsi apja, Szergej nagyapja, akit a legnemesebb érzéseiben sértettek meg, megfosztotta fiát az örökségtől. Ennek ellenére később Nyikolaj nagybácsi az Állami Duma tagja lett. Ennél jóval szomorúbb történet játszódott le Pjotr nagybácsival, akit Szergej minden rokonánál jobban szeretett. A hírhedt különc gazdag ember remeteként élt haláláig, krími házába csak teheneket, disznókat és más élő állatot engedett be. Halálhírét ilyen és ehhez hasonló címekkel közölték az újságok: „A milliomost felfalták a patkányok” (Blok édesapja más, de szintén extrém körülmények között lelta halálát). Szergej édesanyja a férje részéről való rokonokat „Karamazov testvéreknek” nevezte.

Az örökletes tényezők ellenére Szergej testileg egészséges, bár ideges gyermek volt. Négyéves korában félt a farkasoktól; később gyakran kínozta a háziállatokat, és néha minden ok nélkül dühöngés fogta el; dajkája jelenlétében maszturbált, és nővérel szexuális játékokat játszott; mikor nagyobb lett, gyakran incselkedett a cselédlányokkal és a parasztlányokkal; nagyon szerette Lermontovot; 18 vagy 19 éves korában gonorrhoeát kapott (hasonló epizód szintén volt Blok fiatal korában)... Keveset tudunk gyermekkori és serdülőkori sajátosságairól, noha Freud róla szóló munkájának címe: *Egy gyermekkori neurózis története*. Freud gondolatmenetét, amely egy különleges, a beteg élettrajzához nem közvetlenül kapcsolódó térben bomlik ki, még fel kell idéznünk. Addig viszont utalunk még néhány tényre.

1905-ben Szergej kitűnő eredménnyel befejezte a gimnáziumot, és felvették az odesszai egyetemre. Anyjával és nővérel, Annával, aki két évvel volt idősebb nála, nyári utazást tett Európában. Odessza akkoriban nyugtalan város volt: sztrájkok folytak, amelyek az első orosz forradalom néven kerülnek majd be a történelembe.

Miután visszatértek Európából, Anna a Kaukázusba utazott. Ő is, mint a családban mindenki, szerette Lermontovot. Verseket írt, amelyeket apja Lermontov verseihez hasonlított. Miután meglátogatta a költő halálának színhelyét, megmérgezte magát, és iszonyú kínok közepette két hét múlva meghalt.

Szergej számára az az időszak köszöntött be, melyet jóval később ő maga a „tudatlan bánat” állapotaként ír le. Ahogy tudomást szerzett nővére öngyilkosságáról, egyáltalán nem érzett szomorúságot, ám néhány hónappal később elutazott Pjatyigorszkba, és ott zokogott a költő pusztulásának színhelyén. Egyetemi foglalatosságaival próbálta magát lekötöni, ennek ellenére rosszul mentek a dolgai.

Apja ajánlatára Szergej Behtyerevhez fordul, „depressziós” panaszokkal. Behtyerevet akkoriban leginkább az foglalkoztatta, hogy összeszedje az anyagiakat későbbi intézete alapításához. Szergej apja pedig lánya emlékére hajlandó volt az odesszai pszichiátriai kórház építését finanszírozni. Behtyerev, akinek várószobájában több fontos úr és hölgy várakozott, Szergejt soron kívül fogadta. A diákot hipnózissal gyógyította, és azt sugallta neki: „Holnap frissen és egészségesen ébred. Érdeklődéssel fog tanulni, és sikeresen leteszi vizsgáit... Győzze meg szüleit arról, hogy, áldozzanak némi anyagiakat a Neurológiai Intézet építésére.” Szergej kitűnően megjegyezte Behtyerev szavait, és annyira meglepte a hirtelen témaváltás, hogy elmesélte apjának. Többet

nem járt a hipnóziskezelésre.⁸ Szülei a híres Kraepelinhez küldik, akit a korabeli tan-
könyvekben „a modern pszichiátria atyjának” neveztek. Annak idején ő kezelte
Szergej apját is.

Menekülés a nőhöz

A kórtörténetet Freud, Jones és más analitikusok által leírt változataiból nem igá-
zán tudjuk meg, hogy ebben az időszakban mi is volt Szergej P. betegsége. Saját
visszaemlékezései szerint az élet akkoriban üresnek tűnt számára, a vele megtörtén-
tek irrealitásnak, és az őt körülvevő emberek viaszfiguráknak vagy megrajzolt báb-
figuráknak tetszettek. A korszak számos dokumentumában gyakran találni ehhez ha-
sonló érzéseket. 1903-ban Blok, aki csak néhány évvel volt idősebb Pankejevnél,
ezt írta menyasszonyának: „Most olyan korban élünk, amikor mindenütt a bizonyta-
lanság érzése fogja el az embert, bosszantóan összekuszálódznak az emberi viszonyok
egészen az apróságokig, temérdek fantazmagória lát napvilágot; ha akarod, akár a
spárgán rángatott bábfigurák is eszedbe juthatnak és fájdalmasan nyugtalaníthat-
nak.”⁹

Ugyanakkor azt jól tudjuk, mivel foglalkozott Pankejev a bajor szanatóriumban,
ahová Kraepelin helyezte el. Az intézet falain belül rendezett álarcosbálon meglátott
egy török lánynak öltözött nőt, aki a Teresa névre hallgató ápolónő volt. A beteg álla-
pota jelentős mértékben megváltozik, most az élet csodálatosnak tűnik neki. „Ám csak
a feltétellel, ha Teresa meg akar ajándékozni engem a szerelmével”¹⁰

A szanatóriumba frissen érkezett betegek nem éppen egyszerű egy ápolónővel
megismerkednie. Szergej megtudja, hol lakik Teresa, beront a szobájába és randevú-
ra hívja, amire a nő, ha nem is azonnal, de elmegy. A gazdag beteg és a szép nővér
szerelmében gyakran követik egymást a veszekedések. Minden egyes veszekedés után
Szergej el akarja hagyni a szanatóriumot. Kraepelin úgy értelmezi az állapotát, mint a
mániás-depressziós elmezavar egyes fázisainak váltakozását, és kategorikusan megtiltja
a beteg elbocsátását. Végeredményben négy hónapos kezelés után Szergej kikény-
szeríti a hazamenetelt. Párizsba utazik, ahol nagybátyja éjszakai mulatókba viszi, mi-
vel ezt tartja az emlékektől való megszabadulás legbiztosabb útjának. Szergej apja
egyik, Odessza környéki birtokára tér haza, és végre jól érzi magát.

Az 1908-as év nyarán történik mindez — ez az az időszak az orosz történelemben,
melyet a „reakció éveinek” neveznek. Moszkvában hirtelen meghal Szergej apja.
Konsztantyin Pankejev 49 éves volt, nem volt soha beteg, és fia szerint veronál-
túladağolástól halt meg, melyet altatónak szedett. Bármely orvos ilyen esetben azon-

⁸ The Memoirs of the Wolf-Man. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*.

⁹ A. Blok: Piz'ma k zseno. In: *Lityerturnoje naszedstvo*, t. 89. Moszkva: Nauka, 178. 112.

¹⁰ The Memoirs of the Wolf-Man. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. 50.

nal az öngyilkosságra gondol. Freud a későbbiekben elfogadta a depresszió diagnózisát, melyet Kraepelin állított fel Pankejevéről.¹¹

Hasonlóan ahhoz, ahogy nővére halála után történt, Szergejt belső vívódás gyöttri — és nem érez szomorúságot. Münchenbe utazik konzultációra Kraepelinhez, és egyúttal Teresával is találkozik. Kraepelin kategorikusan elutasítja a kezelés további folytatását és beismeri, ha hihetünk Szergejnek, hogy az általa korábban felállított diagnózis, a mániás depresszió hibás volt. Miután eltölt egy éjszakát Teresával, mikor felébred, kibírhatatlan bánat kínozza. Kraepelin mégis visszaveszi a szanatóriumba. A heidelbergi intézet specialitása abban állt, hogy minden férfibeteget egy fiatal hölgy gondozott, és mindannyian, Szergej visszaemlékezései szerint, jó családból származtak. Ám az orosz beteget érzései Teresához kötötték. A szeretőjével való újabb találkozásokat viharos elválási jelenetek követik, melyek után Szergej mindig visszatér hozzá.

Teresa Keller majdnem tíz évvel idősebb volt Szergejnél, és volt egy lánya. A szanatóriumban lelkiismeretes ápolónőként tartották számon. De a különc orosz, akinek egész életében nagy sikerei voltak a nőknél, széttörte a Teresa által meghatározott kereteket.

Pankejev rövid időre ugyan, de ismét visszatért Odesszába. Szergej édesanyja, akit felizgatott a lehetséges *mésalliance*, mindenáron gyógyíttatni akarta. A különféle orvosok között ellátogat a birtokra egy fiatal odesszai orvos, Leonyid Droznesz. Lelkesítik a pszichiátria új irányzatai, melyekről Dubois és Freud könyveiben olvasott, és Droznesz arra törekszik, hogy alkalmazza ezeket a fiatal, okos és gazdag beteg esetében. Először történik meg a pszichiáterekkel való hosszú kapcsolata alatt, hogy Szergej érdeklődni kezd érzései iránt. Odessza környéki találkozásai nem tartanak sokáig. Droznesznek az az ötlete támad, hogy a beteget az európai hírességekhez küldje. Hármában utaznak külföldre: Pankejev, Droznesz és egy diák, aki mint harmadik, a kártyapartik miatt volt nélkülözhetetlen. Szergej vagyonát, melyet apjától és nagybátyjától kapott örökségül, anyja ellenőrizte. Fia gyógyíttatására azonban nem sajnálta a pénzt.

Négy évig naponta egy óra

Freud olyan nagy hatást tett Szergejre, hogy az nem törlődött ki emlékezetéből még negyven év múlva sem, mikor leírta találkozásuk történetét. Leginkább „okos, sötét szeme, átható tekintete, amely nem keltette egyáltalán a diszkomfortitás érzését” döbbsentette meg. Egyébként Freud, Szergej benyomásait tekintve, nagyjából megfelel annak a képnek, melyet már számos forrásból ismerünk. Pankejev hangsúlyozza kor-

¹¹ Ezzel kapcsolatban nem árt felidézni Freud egy korábbi koncepcióját, melyet a későbbiekben félretett: „a hisztéria, az obszesszív neurozisosk stb. komoly eseteinek több mint felében, melyeket pszichoterápiával gyógyítottam, határozottan kiderült, hogy a beteg apja szifiliszos volt” — Részlet a *Három értekezés a szexualitás elméletéről*, melyet Freud 1905-ben írt, s ezt az idézetet kihagyta a későbbi kiadásokból. idézi: P. Roazen: *Freud and his Followers*, 127.

rekségét, egyszerű és magabiztos viselkedését, öltözete szolid voltát, benső rendezettségét. Egészében „Freud viszonyulása az emberekhez, és ahogy hallgatott engem, megdöbbentő módon különbözött híres általam ismert kollégáitól”.¹²

Magától értetődő, ezek a visszaemlékezések megfelelnek — mint közvetett tanúságtevés — a beteg állapotának az analízis kezdetén. Freud úgy jellemezte ezt az állapotot, mint csődhelyzetet, mint a másoktól való teljes függőséget.¹³ Jones, miután közli, hogy az első üléseken Szergej viselkedése abszolút mértékben nem volt adekvát, példaként hozza fel sokkoló, durván kifejezett vágyát az analitikussal való homoszexuális kapcsolatra.¹⁴ Maga Pankejev élete végén tagadta ezeknek a tényeknek a valóságát. Különbösen is úgy látszik, hogy eltérnek attól is, amit Freud betegéről mesélt: neki tényleg nem lett volna semmi oka rá, hogy enyhítse a beteg pszichikumának felkavart állapotáról adott információt a kezelés kezdetén, amely az ő szempontjából sikeresen fejeződött be.

Hihetetlenül sok időt töltöttek el egymással. Négy évig minden nap fogadta Freud Pankejevet, a vasárnapok és a nyári szabadságok kivételével. Freud azt írta, hogy kevésbé ideális körülmények között az analízis bizonyára jóval előbb megszakadt volna, és nem lett volna eredménye. A hasonló esetekben a terapeuta, Freud kifejezése szerint, az „időn kívüliség” állapotában kell hogy legyen, hasonlóan ahhoz, ahogy a tudattalan is az időn kívül létezik.

Az analízis első éveiben a beteg állapotában nem következett be jóformán semmiféle változás. Szergej, Freud szavai szerint, „csak figyelt, értette, miről van szó és hozzáférhetetlen maradt”. Az a törekvése, hogy kibújjon az önálló létezés súlya alól „erősebb volt, mint a betegség okozta kellemetlenségek”. Ahogy egy kis megkönnyebbülést érzett, a beteg abbahagyta a munkát, hogy elkerüljön bármi további változást. Végül Freud úgy döntött, hogy azzal győzi le a beteg ellenállását, hogy kijelöli az analízis befejeződésének időpontját. Éppen ekkor, a négy év elteltével és az analízis elkerülhetetlen befejezését várva, „aránytalanul rövid időtartam alatt az analízis feltárta azt az anyagot teljes egészében, amely elengedhetetlen volt... a tünetek megszüntetéséhez.” Egészében, Freud úgy gondolta, az analízis eredményei nagyon is kielégítőek. Több feltárt tény azonban annyira hihetetlennek tűnt számára, hogy kétségei voltak afelől, érdemes-e arra kérni más embereket, hogy higgyenek bennük.¹⁵ Freud háromszor is visszatér ezekhez a kétségeihez Pankejev *története* során.

¹² The Memoirs of the Wolf-Man, 137.

¹³ S. Freud: Egy gyermekkori neurózis története. (Iz isztorii odnogo gyetszkogo nevroza.) *Pszihologicseskijje etjudi*. Minszk. 1991. 179–268.

¹⁴ E. Jones: *The Life and Work of Sigmund Freud*, vol. 2, 274.

¹⁵ S. Freud: Egy gyermekkori neurózis története 181.

Farkasok a diófán

Az analízis legelején a beteg elmesélte azt az álmát, melyre gyerekkora óta emlékezett. Az álom interpretációjához több év kellett. Ennek az álomnak kulcsszerep jut a kórtörténet szempontjából; vele érvel Freud a betegről alkotott ítéleteiben; és erről az álomról kapta Szergej Pankejev furcsa, semmi mással nem magyarázható nevét, mellyel, mint Farkasember bevonult a pszichoanalízis történetébe. Íme az álom:

„Azt álmodtam, hogy éjszaka van, és én az ágyamban fekszem. (Az ágyam végénél volt az ablak; az ablak előtt kis diófaliget volt. Emlékszem, hogy ezt egy téli éjszakán álmodtam.) Hirtelen magától kinyílt az ablak, megijedtem, mert azt láttam, hogy néhány fehér farkas ül a nagy diófán, egyenesen az ablak előtt. Hatan voltak vagy heten. A farkasok majdnem teljesen fehérek voltak, és inkább hasonlítottak a rókákra vagy a juhászkutyákra, mivel nagy farkuk volt, mint a rókáknak, és fülüket hegyezték, mint a kutyák, mikor figyelnek valamire. Rémületemben, hogy a farkasok felfalhatnak, felkiáltottam és felébredtem.”¹⁶

Szergej ezt az álmot azzal az emlékével kapcsolta össze, mikor nővére a mesekönyvben a farkas képét mutatta neki, hogy megjessze. Valószínű, hogy a Grimm testvérek Oroszországban nagyon népszerű mesekönyvéből a *Piroska és a farkas* mese képére gondolt. Különbözik abban egyetértett Freuddal, hogy lehet, egy másik mese — *A farkas és a hét kecskegida* — illusztrációjáról volt szó. Akkor tulajdonképpen érthető, miért volt hét farkas a fán. A két mese kapcsán Freud megjegyzi, hogy köztük sok közös motívum található: a farkas felfalja a hősöket, a has felvágása, majd a felfalt kislány, illetve a hét kecskegida kiszabadulása ... Ugyanakkor a farkasok egyszerűen csak ülték a fán és bámultak, és éppen ez ijesztette meg úgy a beteget.

Folytak a mindennapos találkozások több éven át, és a beteg egyre bővítette a szörnyű álom értelmezését, új részletekkel kiegészítve azt. Így például egyszer arra a következtetésre jutott, hogy az ablak, amely álmában kitárult, saját szeme. Freud hozzátette, hogy ez azt jelenti, nem a farkasok nézték olyan figyelmesen a beteget, hanem ő, a kisfiú látott valami szörnyűt...

Freud a Szergejjel folytatott munka közben dolgozta ki a pszichoanalízis egyik kulcsfogalmát, az „ősjelenetet”, ami azt jelenti, hogy a gyermek szemtanúja a szülők neki aktusának, és az kasztrációs szorongást vált ki benne. Akkoriban Freud azt gondolta, hogy éppen az „ősjelenet” szemlélése van meghatározó hatással a neurotikus beteg további sorsára.

A farkasok fehérek voltak, mert fehér volt apja és anyja ágyneműje, mikor előtte szeretkeztek. A farkas a mesekönyv képén, amellyel nővére Szergejt ijesztgette, azért volt rémisztő, mert ugyanolyan pózban állt, mint akkor az apa — teljesen kiegyenesedett, és előrenyújtotta a mancsát. Ezeknek a teljesen közvetett jelzéseknek alapján az analitikus, a detektívhez hasonlóan kielemezte a koitusz pozícióját, amely a fixáció tárgya volt, és amely a későbbiekben a felnőtt Pankejevnek is kedvelt pozíciójává vált;

¹⁶ Uo. 196.

amikor megtörtént az „ősjelenet”, s lejátszódtak azok a körülmények, melynek köszönhetően a kisgyerek szemtanúja volt szülei nemi életének — Szergej másfél éves volt. Az a következtetés, melynek kapcsán Freud hangot ad kétségeinek, hogy az olvasó nem fog hinni neki, a következő: a négyéves korban látott álom a farkasokkal a diófán — tudattalan emlék a szülők kilesett nemi aktusáról másfél éves korban.

A kép akkor válik egyre kevésbé hihetővé, amikor az olvasó tudomást szerez arról (a betegnek a szövegben erről az asszociációjáról nem történik utalás), hogy az ominózus 1908-as év egy nyári napján a Pankejev szülők a kisgyerek jelenlétében... egymás után három nemi aktust hajtottak végre.

A józan ész és jó ízlés furcsa hiánya, mellyel ez utóbbi részlet igazolást nyer, zavart kelt. Noha abban, hogy Freud lehetségesnek tartotta ennek igazságértékét, és abban, hogy a későbbiekben a kutatók sem vonták kétségbe e feltevés valószínűségét, az „orosz sztereotípiák”¹⁷ nem adekvát volta tükröződött — vagyis az, ahogy a nyugati emberek elképzelték az egzotikus Oroszországot, ahol a leghihetlenebb túlkapások is megtörténhetnek, akár szexuális, akár politikai értelemben.

Miként Freud írta, „semmiképp sem kizárható”, hogy a kisgyermek szülei nemi aktusának tanúja volt, és ez „nem csak a proletár családokban” történik meg.¹⁸ Könnyen elképzelhető, hogy a házaspárt, akiknek hálószobájában véletlenül vagy betegség miatt ott alszik a másfél éves kisfiú, elragadta hirtelen a vágy, és szeretkezni kezdtek. Az viszont, hogy a gyermek jelenlétében megengedjenek maguknak a hatalmas úri kúriában, ahol temérdek cseléd és dajka van, ilyen többszörös szexuális orgiát, eleve elképzelhetetlen...

Feltételezhető, hogy a másfél éves korban a tudattalanban elraktározott képek négyéves korban realizálódnak az ijesztő álomban, és tünetekké alakulva követik a beteget egész életében. Azt azonban lehetetlen elhinni, hogy a másfél éves gyermek a hosszú szexuális jelenetet végigkövette volna mindaddig, amíg kiáltásával végre nem szakította volna félbe azt, illetve, hogy tudattalanja el tudta volna egymástól választani az aktusokat és háromig elszámolt volna.

Egyéb változatok

Nem ezek az egyedüli képtelenségek, melyeket a „Farkasember” gyermekkori neurozisének története tartalmaz; ám ezek a végsőig fokozzák a kép más elemeinek ki-módoltságát. Látható módon magát Freudot szintén izgatta mindez akkor is, mikor írta az *Egy gyermekkori neurozisz történetét*, és a könyv megjelenése után is még egy ideig. Mikor Freud a *Történetet* írja, még feltétlenül hisz abban, hogy Szergej valóban látta az ősjelenetet, és később elferdített és rejtjelezett formában „emlékezett rá” álmá-

¹⁷ J. L. Rice: Russian Stereotypes in the Freud–Jung Correspondence. *Slavic Review*, v. 41, 1, Spring 1982, 13–35.

¹⁸ S. Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Budapest: Gondolat, 1986.

ban. Ám egy kissé később, a nem kevésbé híres *Bevezetés a pszichoanalízisbe* előadásiban Freud elismeri, hogy egy ilyen durva feltételezés nem biztos, hogy helyénvaló. Az ősjelenet-típusú gyermeki visszaemlékezések „az esetek többségében nem hitelesek...”, sőt bizonyos esetekben a történet igazságával egyenesen ellentétesek”.

Ezt a kiegészítést, amelyet bele kellett foglalnia az analízis elméletébe, Freud megdöbbenőnek és zavarba ejtőnek nevezi. Tulajdonképpen ez a kiegészítés radikálisan összezavarja a képet, amely, ha a tények megerősítették volna, olyan meggyőző erővel rendelkezett volna, mint egy fizikai törvény. Valójában „az analízis folyamán a visszaemlékezésekben rekonstruált vagy konstruált gyermekkori élmények egyszer vitán felül állóan hamisak, és máskor pedig minden kétséget kizáróan igazak, az esetek többségében ugyanakkor az igazság és a hazugság keverékét tartalmazzák.” (uo.) Az ősjelenet néha tényleg azt foglalja magában, hogy a beteg szemtanúja a szülők nemi aktusának, ám néha nem más, mint a beteg fantáziája, amely tudattalanjában üledett le, s melyre jóval később, az analízis különleges helyzetében, úgy emlékszik, mint valóságra.

Mindezek után Freudnak még egy következtetést kellett levonnia, amely eltávolította őt attól a világtól, mellyel kutatásait kezdte. A fantáziának szintén van pszichikai realitása. „Fokozatosan kezdjük megérteni, hogy a neurózisok világában meghatározó a pszichikai realitás, és éppen ezért a fantáziát, jelentőségét tekintve egyenlőként kell kezelni a valóságos eseményekkel”.¹⁹ Freud most azt gondolta, hogy az ilyen események, mint a szülők nemi aktusának figyelése, a gyermek felnőtt általi megrontása és a kasztrációs fenyegetettség esetében alapjában véve mindegy, hogy valóban megtörtént-e, vagy „utalásokból álltak össze és kiegészítette őket a fantázia”, az eredmény — egy és ugyanaz: a neurózis. Nem sikerült megállapítanunk a különbségeket a következményeket illetően arra nézve — állítja a pszichoanalízis megalapítója —, hogy „ezekben a gyermekkori eseményekben a fantázia működött-e vagy a realitás”. Az emberre jellemző az ilyen események átélésének veleszületett mechanizmusa, és ha a valóság nem szolgál velük, akkor meg kell elégednie a fantáziával.

Freud, miután újból visszatér az *Egy gyermekkori neurózis története* írásához, olyan kiegészítéseket kénytelen tenni, melyek jócskán ellentmondanak a szövegnek. Most azt feltételezi, hogy a szülők közötti nemi aktus képe (abban a korábbiakhoz hasonlóan nem kételkedik, hogy éppen a szülők koitusza volt a farkasokkal való álom tartalma) annak következménye volt, hogy Szergej valamikor látta a juhok párzását az apai földbirtok juhakoljában. Az is lehet, hogy nem a juhokét, hanem a juhászkutyákét. Így érthető, honnan valók a fehér farkasok. Vagyis a kis Szergej háromszor látta a juhászkutyák koituszát... Mindez tiszteletet ébreszt a szerző intellektuális állhatatosságát illetően, de nem tesz hozzá semmi újat az interpretáció hihetőségéhez. Ezen a helyen az interpretáció alapvetően elveszti azt a klasszikus világosságát és tisztaságát, mellyel Jones jellemezte, maga Freud ugyanakkor nem hiszem, hogy elfogadta volna Jones jellemzését.

Egyébként maga a juhokkal kapcsolatos ötlet azt mutatja, hogy Freud nem tudott

¹⁹ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 219. és a továbbiakban

megbékélni azzal a kompromisszummal, melyre az *Előadásokban* jutott... Lényegében, ha tényleg mindegy, hogy a beteg a valóságban vagy a fantáziájával látta az ősjelenetet, akkor személyisége egész történetének, melyet felépít a pszichoanalitikus, megszűnik a verifikációs lehetősége. Nem lehet igazolni vagy elvetni a Freud által annyira kedvelt a „detektív” módszer segítségével, amely alaposan megvizsgálja minden tény valódiságát, és belőlük bogozza ki az ellentmondások nélküli egészt: nem véletlenül közli róla Pankejev visszaemlékezéseiben, hogy szerette Conan Doyle-t. Freud híres antikszobor-gyűjteményét hasonló megfontolásokkal magyarázta Szergejnek: a pszichoanalitikus olyan, mint a régész, aki az apró részletek alapján rekonstruálja az egészt... Ám a résznek ténynek kell lennie, nem fantáziának. A fantázia abban különbözik a realitástól, hogy nem lehet hinni valódiságában. Amikor Freud a juhokról beszél, részletesen bebizonyítja, hogy Szergej éppen azokban az években valóban látott juhnyáját, amely az apja tulajdonában volt. Azt az állítást viszont, hogy Szergej kora gyermekkorában pusztán képzelgett a szülei közti szexuális viszonyról, lehetetlen ellenőrizni: magán Szergejen kívül nincs kit megkérdezni erről. Fantáziálását nincs mivel szembeállítani, és semmiképp sem lehet annak igazságát eldönteni, mikor és milyen életkorban történhetett mindez.

Vigyázz, „dióra” fogsz térdepelni!

*Fenyősor aranyban lobog,
milyen karácsonyi a tájék;
bokrok közt mint megannyi játék:
a szörnyű szemű farkasok. —*

(Zsávolya Zoltán fordítása)

A fenti sorokat Oszip Mandelstam 1908-ban írta. A vers nagyon hasonlít Pankejev álmára: Freud Pankejev álmát elemezve, hajlott arra, hogy karácsonyfát lásson játékfarkas díszekkel, noha mindkettőjüknél, Mandelstamnál és Pankejevnél is a farkasok az erdőből nézik borzalmasan a kisgyermeket (és ezenkívül nem csinálnak semmit). Vajon miért voltak annyira fontosak a farkasok és a karácsonyfák a tizenkilenc éves költő számára, hogy ez a vers lett nyitóverse első kötetének? Az álomhoz hasonlóan, a verses tartalmazza az interpretációjukat. „Úgy várjuk a halált, mint a mesebeli farkast” — írta Mandelstam. Netán egy és ugyanazon képek születnek meg a költők rímes soraiban és a betegek szabad asszociációiban?

A karácsonyfa a természet és kultúra egymásra hatásának különleges esete, és szimbolikus jelentését bármely orosz kisgyerek érti: az erdőből hozzák a házba, ajándékokat rejt gallyai között, egyáltalán nem fenyeget, és hasonlóan a télapó átöltözéséhez, azzal, hogy áthelyeződött természeti környezetéből, az év fő ünnepének karneváli értelmét valószínűleg meg. Az ideges gyerekek, akikből később költők és betegek lesznek, nem fogadják el a felnőttek szokványos metaforáját, hanem visszaadják annak szó szerinti értelmét: az erdő az erdő, a farkasok a fenyőfán szörnyű farkasok, annak ellenére, hogy játéksze-

rek. Mandelstam rövid versében nagyon szemléletesen mutatkozik meg ez az infantilis elutasítás, a természet és a kultúra, az erdő és a ház szembeállításában.

Ám Pankejev a farkasait nem a karácsonyfán, sőt, nem egyszerűen egy fán látta. „Diófán” látta őket. Úgy látszik, az álomnak ez az egyetlen részlete, melyet Freud nem interpretált, ellentmondva saját módszertani elvének, aminek alapján az álomelemzés szempontjából éppen azok az elemek a legfontosabbak, melyek értelmetlennek tűnnek, és nincsenek kapcsolatban az álom tartalmával vagy az álmot látó ember libidó-élményeivel. Éppen egy ilyen elemét Pankejev álmának — azt, hogy az ominózus fa diófa volt — Freud, miután megemlíti, később ignorálja.

Nehéz egy csaknem száz évvel ezelőtti álmot újból interpretálni. Még ennél is értelmetlenebbnek tűnik megkísérelni Freud elemzésének kiegészítését vagy korrigálását, hiszen az interpretáció egészének van jelentése. 1926-ban Otto Rank, rögtön a Freuddal való konfliktusa után, Pankejev álmát a saját interpretációjában ismertette. A farkasok a fán — ez Freud hat közeli tanítványa fényképeinek tükröződése az álomban, akik az úgynevezett Bizottság tagjai voltak (beleértve magát Rankot is). A beteg Freud nappalijában látta a fényképeket, és utána álmodott a farkasokról, tehát az álom nem gyermekkorából való. Freud újból kénytelen volt kifaggatni Pankejevet, hogy ismét erősítse meg, hogy ezt az álmot valóban gyermekkorában látta.²⁰

²⁰ Sajnos, csak könyvem befejezése után ismerkedtem Nicolas Abraham és Maria Torok fontos munkájával: N. Abraham–M. Torok: Cryptonimie: *Le verbier de L'Homme aux loups*. Paris. Flammarion, 1976; az angol kiadáshoz J. Derrida írt előszót: N. Abraham–M. Torok: *The Wolf-Man's Magic Words*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1986. A Farkasember története ebben a könyvben egyáltalán nem szokványos módon értelmeződik, az értelmezés előfeltevését tekintve néhány dologban egybeesik a mi elemzésünkkel, ám az egészszet figyelembe véve, teljesen más következtetésekre jut. A szerzők Pankejev többnyelvűségét tekintik kiindulópontnak az álom megfejtéséhez és általában egész élete magyarázatához. Azt a nyelvi anyagot, ami Pankejev után maradt és Freud elbeszélésében németül ismert, oroszul és angolul (Szergej egyik nevelőője angol volt) „hallgatják” és a hangzás alapján „fordítódik le”. Például, a farkas szó, a „Wolf” német hangzását oroszul — a szerzők véleménye szerint —, mint „gul'fik” fogja fel a gyermek. S ez éppen azt jelenti, feltételezik a szerzők, hogy a gyermekkorban „gul'fik”-ként észlelt szó teljes szimbolikájával elfojtódott a tudattalanban, és onnan manifesztálódott elferdített (elsőször németre, majd a képek nyelvére) formában a farkasos álomban. A *dió* (oroszul: „oreh”) szót az álomból a szerzők mint *bűnt* (oroszul: „greh”) olvassák, és az öreg diófaligethen pedig a régi bűnök sorát látják... A farkasos álom tartalma a szerzők nézőpontja szerint nem a szülők kilesett nemi aktusa, hanem egy kihallgatott botrányos veszekedés Szergej orosz anyanyelvű édesanyja és az angol nevelőnk között, Szergej és nővére erotikus játéka miatt. Ez a bonyolult elemzés több erőszakolt belemagyarázást és az orosz fül számára nyilvánvaló képtelenséget tartalmaz. Maga a „gul'fik” szó, annak ellenére, hogy megtalálható az orosz nyelv szótáraiban, ritkán használatos és ahhoz a lexikai réteghez tartozik, melyről majdhogynem lehetetlen, hogy egy kisgyermek ismerje; a „hat” („sesztyero”) — farkas — szót a szerzők hasonló hangzásúnak találják a „nővérrrel” („sesztra”), noha ezek a szavak még annal is kevésbé hasonló hangzásúak, mint ahogy ezt a szó-tári transzkripció jelzi. Miután a szerzőket annyira magukkal ragadta új módszerük iránti lelkesedés, még Szergej vezetéknevének cirill változatában is felfedezik Rank nevét — habár erről arra a következtetésre lehetne jutni, hogy maga Pankejev sem más, mint Freud fantáziájának terméke a Rankkal való konfliktusa pillanatában. Általában olyan benyomása támad az embernek, hogy a három nyelv szavaival folytatott játék bármely irányban adhat kombinatorikus lehetőségeket. Ám ugyanakkor a szerzők végkövetkeztése érdekes. A Szergej által tabuként kezelt orosz szót, a „tyerety” („dörzsölni”) érinti, amely a nővérrrel folytatott játékot jelenti és elfojtódott a tudattalanban mint semmit sem jelentő szótárgy, illetve

Mindenesetre van egy momentum, melyet meg szeretnék említeni, már csak azért is, mert a nyilvánvaló technikai okok miatt Freud nem tudhatott róla.

Azt tudjuk, hogy Szergejt egy bizonyos Herr Riedel tanította németre, aki a nyári hónapokra utazott a déli birtokra, Pankejevékhez, több éven keresztül. Az óráknak az lett a végük, hogy beleszeretett Szergej akkor tizenöt-tizenhat év körüli nővérebe, aki kikoszarolta. Ez azt jelenti, hogy Szergej tízéves korától kezdett németül tanulni. Ennek ellenére, még hatvan évvel a Freuddal való találkozása után is — noha ezt a hatvan évet Bécsben élte le — németül enyhe orosz akcentussal beszélt.²¹

A pszichoanalízisben különböző vélemények vannak arról, hogy le lehet-e folytatni az analízist olyan nyelven, amely nem anyanyelve a betegnek. Elméletileg erre a válasz nemleges. Ha elfogadjuk Lacan híres meghatározását, amelynek értelmében a tudattalan úgy strukturált, mint a nyelv, az adott esetben így pontosíthatunk: a tudattalan úgy strukturált, mint az anyanyelv.

A gyermekkori történésekhez kapcsolódó szimbolikus anyag egésze az anyanyelv burkában őrződik meg. Kianalizálható az emlékezetből, ahogy a pszichológus mondaná, vagy a tudattalamból, ahogy az analitikus mondja — az azonban mindenki számára világos, hogy ez a nehéz folyamat, mikor a kisgyermekkorról van szó, még azzal is bonyolódik, hogy a beteg kénytelen ezt az anyagot saját „gyermek”-nyelvről lefordítani egyik „felnőtt”, jóval később elsajátított nyelvére. Minden nyelvnek megvannak a maga törvényei, és az állandósult szókapcsolatok, közmondások vagy a hanghatáson alapuló asszociációk szövevényes rendszere, melynek oly nagy a jelentősége az analízis szempontjából, egyszerűen nem fordítható le az egyik nyelvről a másikra. Ez a folyamat rokon a versfordítással, melyre, gyakran nagy nehézségek közepette csakis a szakember képes. Furcsa dolog lenne elvárni egy betegtől ilyen tevékenységet.

A pszichoanalízis ugyanakkor gyakorlati tevékenység, és ha mondjuk Freud ehhez hasonló elveket képviselt volna, tanítása megmaradt volna a német nyelv határain belül. A valóságban az effajta kérdések eldöntése csak tisztán gyakorlati elképzelések alapján kivitelezhető. S ezzel együtt sohasem lehet kizárni, hogy bizonyos anyag, melyet a beteg az anyanyelvről fordít le az analitikus nyelvére, és annak ily módon kizárólagosan csak tartalmi interpretációja lehetséges, a beteg anyanyelvén más értelmezésekhez vezethetett volna.

Az orosz nyelvben létezik egy rendkívül elterjedt állandósult szókapcsolat, melyet minden gyermek ismer: „Dióra (vagy mogyoróra — oroszul az „oreh” szó tulajdonképpen mindkettőt jelentheti — a ford.) térdepeltetek!” (vagy még, szó szerint: „Majd adok neked, ha rossz leszél, kapsz majd dióra!”) (Magyarul kb.: Kukoricára térdepel-

(20. folyt.) a szerzők terminológiájával élve „kriptonima”, és a későbbiekben Szergej több álomképét, tünetét és cselekedetét befolyásolta: ösztönös vonzódását a padlót feltöltő („truscisje”) nőkhöz, a *Terek* csúcsára való felmászást, s miután nővére higannyal (oroszul: „truty”) megmérgezte magát, szerelme tárgyául egy *Teresa* névre hallgató nőt választott, aki egy orrán levő heg („natyertosztjy” — „feldörzsölés”) — így értelmezik a szerzők) miatt volt paranoid.

²¹ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*, 5.

tetek vagy lesz majd nemulass!) Ezt az anya, az apa, a nagymama vagy a dajka mondhatja, ha dühöseket a gyerekekre és büntetéssel akarják fenyegetni. E köznépi kifejezés eredete ismeretlen; az a sajátossága, hogy általában az egészen kicsi gyerekeknek mondják. Maga a kifejezés tulajdonképpen alogikus; oroszul: „polucsis na orehi” / szó szerinti fordításban: „kapsz dióra”, vagyis „kapsz pénzt, hogy diót vehess rajta”. Valójában fenyegető értelme idiomatikus, szó szerint lefordíthatatlan. Több, mint valószínű, hogy a két-hároméves Szergej, aki, Freud tanúsága szerint, gyengéden szerette dajkáját, és engedetlenséggel bosszulta meg, hogy az elhárította érzelmi kitérésait, gyakran hallhatta tőle: „Most rögtön dióra térdepeltetek!” A diófaliget, Szergej visszaemlékezései szerint, egyenesen hálószobája ablaka előtt volt.

Freud azt írja, hogy hozzátétlenül ezekben az években Szergej dajkája jelenlétében játszott a péniszével, és, „hogymás más esethez hasonlóan, mikor a gyermekek nem titkolják el a maszturbációt, ezt az esetet is úgy kell értékelni, mint csábítási kísérletet”. Válaszképpen, ahogy Freudnak tudomása volt róla, a dajka azt mondta a fiúnak, hogy azoknál a gyermekeknél, akik ezt csinálják, az a hely „kisebesedik”. Mennyivel előbbnek és természetesebbnek tűnik az a jelenet, melyben a dajka, látván, hogy a kisfiú a péniszével játszadozik, azzal fenyegeti meg, hogy lesz majd nemulass, „dióra térdepelteti”. A büntudattal és szorongással küzdő fiúcska azt találhatja, hogy ott a diófán történik-e meg vele ez a szörnyűség, és álmodik, s az álomban megkapja a számára legérthetőbb választ.

Pankejev álma ennek az idiómának összefüggésében úgy is interpretálható, mint a büntetéstől való rettegés realizációja, amely a szokványos fenyegetést, a „dióra térdepeltetek”-et egyszerű látványszimbólumban fejt ki: a farkasok — a legszörnyűbb lények, melyeket az életből és a mesékből ismer — a diófán ülnek. Figyelembe véve mindazt, amit Freudtól tudunk Szergej gyermekkoráról, ezt az álmot úgy is lehet érteni, mint a kasztrációtól való rettegés tükröződését, melynek kiindulópontja a dajka őrajta összpontosult libidója.

A dajkával töltött gyermekkor

Az orosz kultúra bővelkedik dajkában és nagymamában, legalábbis Puskin híres-nevezetes dajkájától, Arina Rogyionovnától kezdődően. Az orosz gimnazisták és a szovjet diákok tömegeinek tudatába alaposan belevésődött abszurd figurája, mint a nagy költő igazi Múzsája, ihletője és nevelője. A dajka intézménye és az elődök nemzedékéhez való különleges kötődés az orosz nemzeti hagyományban mélyen gyökeredzik. Az a pszichológiai struktúra, melyet alapjaiban e hagyomány alakított ki, s amely annyira különbözött a nyugat-európaiktól és különösképp az amerikaiaktól, ahogy Oroszországról gondolkodni kezdtek, azonnal megragadta a pszichoanalitikusok figyelmét.

A pszichoanalitikusok oroszokról szóló két klasszikusnak tekinthető tanulmánya — Freud monográfiája Pankejevéről és Erikson esszéje Gorkijról — a dajka témáját az egyik fő témaként kezelik. Szergej korai visszaemlékezéseinek hősei az orosz dajka és a francia és angol nevelőnők váltakozó sora. Freudnál a dajka — a kis Szergej szexu-

ális vonzódásainak alapvető tárgya. A dajka személyében nem csak Szergej libidója összpontosul, hanem megjelenési formái felett is hatalmat gyakorol: miután a dajka megfenyegette, abba hagyta a maszturbációt, ami Freud sémája szerint a kisgyermeket visszavetette a jóval korábbi, analízis-szadisztikus fázisba.

Eriksonnál a kis Aljosa környezetében a nagymama a meghatározó figura. Az analitikus benne az elvesztett paradicsom, az időn kívüli létezés képét látja, melyet az oroszokra nagyon jellemzőnek tart. A nagymama — Oroszország politikai apátiájának szimbóluma, mozdulatlan lényegiségének kifejezője, népe gyermeki hiszékenységének forrása.²² „Lehetséges, hogy benne rejlik az a jó, melyben a Kreml reménykedik, ám az orosz embereknek még sokáig kell erre várniuk” — ezt a szarkasztikus megjegyzést tette Erikson 1950-ben. Véleménye szerint a paraszti Oroszországra jellemző volt az „anyaság diffúziója”, vagyis a gyermek óvakodott „az anyai fixáció kizárólagosságától”, és ennek eredményeképp kapta meg „az anyaképet helyettesítő és egyben frusztráló képek egész repertoárját” — a nagymamákét, dajkákét, nagynénikét, szomszédasszonyokét stb. Mindennek következtében „a világot jóval reményteljesebb otthonnak lehet látni, hiszen az anyaság ebben az esetben nem függ a sérülékeny emberi viszonyoktól, hanem mintegy szétárad a légkörben”.²³

A dajka a nevelés szakembere, miként a prostituált a szexé. Munkájához mindenképp szükségeltetik a hozzáértés, ám a szeretet nem kötelező.²⁴ Monopolhelyzetben történő szakmai ellenőrző tevékenysége jóval hatásosabb, mint a saját ügyeikkel foglalkozó és egymással nem egyező szülőké. Öreg és nem nélküli, nincs meg benne sem az anya erotikus vonzereje, sem az apai libidó, amely ösztönzi a fejlődést és versenyre készlet. Csupán egy dolgot tud adni a gyermeknek, de ezt nagyon hatásosan és célravezetően csinálja: hozzáférhetővé teszi számára a tradicionális paraszti kultúra értékeit. A dajka funkciója lényegében a hagyományos kultúra közvetítése az egyes nemzedékek között. Miután gyengíti és tompítja az értelmiségi szülők kulturális devianciáit, a dajka minden nemzedéket arra készítet, hogy útkereséseit előlről kezdje — a megkövesedett paraszti hagyomány nullpontjáról.

„Nem az egyetemek nevelték fel az igazi orosz embert, hanem a jó írástudatlan dajkák” — állapította meg nem kis meglepéssel Rozanov. Egy más hangulatában pedig mint védőangyalokhoz fordult hozzájuk: „Kedves, öreg nagymamák, védjétek meg az oroszok igazságát. Védjétek meg: nincs más többé aki meg tudná védeni”.²⁵ A. Belij így emlékezett arra, hogy négyéves korában egy időre dajka nélkül maradt: „most már nem véd meg senki: nincs se dajkám, se bonnám; csak a szüleim vannak; és ők két-felé szaggatnak engem; szorongás és szenvedés tölti ki minden percemet”.²⁶ Még egy

²² Erikson: *Childhood and Society*, 353.

²³ *Ibid.*, 325.

²⁴ Egyébként Pankejev dajkáját Freud úgy jellemzi, ahogy az iskolai tankönyvekben írtak Arina Rogyionovnáról: „a népből származó műveletlen öregasszony, aki kimeríthetetlen gyengédséggel viselkedett iránta. Szergej korán elvesztett fiát helyettesítette neki”.

²⁵ V. V. Rozanov: *Opavsije listyja*. — *Ujeginyennoje*. Moszkva: Politizdat, 1990. 184. 351.

²⁶ A. Belij: *Na rubesze dnuh sztoletij*. Moszkva: Hudozsesztvennaja literatura, 1989, 184.

dokumentumértékű tanúságtételre hivatkozunk, Gyagilev portréjára, L. Bakszt képére, amely remekül tükrözi e nemzedék vonásait. A híres kozmopolita, homoszexuális impresszárió figurája nem a tapsoló színházterem vagy a röpdőső táncosok háttérében jelenik meg a képen. Az erőt sugárzó, jól öltözött férfi mellett a sarokban ott ül ráncos arcú, töpörödött dajkája.

A dolgok logikája szerint, ha az anyaság nem individualizált, akkor az apaság egyszerűen nem létezik; ha az anyaság fokozatai elmosódnak, feloldódnak a légkörben, akkor az apaság — nem több, mint szimbólum. Freud leírásának megfelelően, Szerjzsa libidója a dajkától akkor került át az apához, mikor az hosszú ideig nem volt otthon.²⁷ Más helyen Freud a hatéves Pankejevéről azt meséli, hogy egyszer Szergej több hónapon át nem látta az apját, anyja megígérte, hogy elviszi magával a városba a gyermekeket, és olyat mutat nekik, aminek majd megörülnek. A gyerekeket a szanatóriumba vitte, ahol találkozott az apával: „az apa rosszul nézett ki, és a fiú nagyon megsajnálta”.²⁸

Teljesen kizárt, hogy Ödipusz magára ismert volna egy olyan helyzetben, mikor az anyai elv fel van osztva a nagymamák és a dajkák között, az apai pedig sajnálatra méltó. Kit kell a fiúnak akarnia, kitől kell megszabadulnia és kiért kell harcolnia, amikor csak egyedül a dajka állandó szoros kontrollja alatt áll, és az öreg testét látja nap mint nap? Dionüszosz remekül érezte volna magát a kis Szergej és Aljosa helyében. Bármennyire is furcsa, ez éppen az ő világa, a nagymamák meséinek világa az örök újjászületésről és a nem nélküli szerelemről. A férfielv tagadásának különféle formáit Pankejev olyan kortársainak munkásságában, mint A. Belij, V. Ivanov, Ny. Bergyajev könnyebb megérteni, ha ebben nem a női, anyai erotika, hanem a nagyanyai aszexualitás elveszett paradicsoma iránti ösztönös vonzódást látjuk. Az is meglehet, hogy azok a gyermekkori történetek, melyek az orosz szimbolisták dionüszoszi elvében és az orosz neoplatonikus filozófusok androgin-elméletében valósultak meg és nyertek igazolást, nem is különböztek annyira az *Egy gyermekkori neurózis történetétől*.

Oroszország a Szfinx!

Freud orosz betege legjellemzőbb vonásának az ambivalenciát tartotta, és nem sajnálta az erős jelzőket erre vonatkozóan használni. Pankejev ambivalenciája Freudnak „különösen jól kifejezettnek, intenzívnek és hosszadalmasnak”, sőt, „hihetetlennek” tűnt.²⁹ Orosz kollégája, Szabina Spielrein Freudnak szintén „nem normálisan ambivalensnek” tetszett.³⁰ Ebben kétségtelenül a kulturális sztereotípiák hatása van jelen. 1920 októberében Freud megosztja nézeteit S. Zweiggel: „még azok az oroszok is, akik nem neurotikusok, igen nagy mértékben ambivalensek, hasonlóan Dosztojevszkij regényeinek hősei-

²⁷ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 195.

²⁸ Uo. 226.

²⁹ Uo. 194., 267.

³⁰ *The Freud–Jung Letters*. W. McGuire (ed.). London: Hogarth, 1974, 494.

hez.” És ugyanebben a levélben így folytatja: „az érzések ambivalenciája az őseember lelki életének öröksége, ami az oroszoknál jobban és a tudat számára elérhetőbb formában őrződött meg, mint más népeknél. Néhány évvel ezelőtt bemutattam ezt egy orosz beteg részletes kórtörténetében”.³¹ Dosztojevszkijről szóló munkájában Freud körülbelül ugyanezeket ismételi: „Aki, hol állandóan vétkezik, hol állandóan bűnbánatot gyakorol és magas erkölcsi célokat állít maga elé... a barbárokra emlékeztet... Így tett Rettegett Iván is; ez az alkudozás a lelkiismerettel — jellemző orosz vonás”.³²

Pankejev másik jellemző vonása a „nagy erejű” nárcizmusa. A harmadikat Freud szintén felfedezte mindkét orosznál — akikkel foglalkozott —, Pankejevnél és Dosztojevszkijnél. Az utóbbinál „jól kifejezett biszexuális hajlamot” talált, az elsőnél „homoszexuális beállítódást... amely oly makacsul jelentkezett, mint tudattalan erő”.³³ Ezenkívül Freud megemlíti, hogy Pankejev analízisének kezdetétől fogva „az egész munka arra irányult, hogy feltárjam előtte tudattalan viszonyát a férfihoz”. Homoszexualitása elfojtásával magyarázhatóak a Szergejt kínzó tünetek közül például olyanok, hogy lehetetlen volt számára hosszán hűségeseknek maradnia egy nőhöz.³⁴

Pankejev latens homoszexualitásával kapcsolja össze Freud a beteg újjászületésről való fantáziáit. Éppen ebben az időszakban Jung, aki Freudtól visszatalált Nietzschehez, az újjászületésről szóló fantáziáról kezdett beszélni, mint a neurotikus ember tudattalan életének alapvető tartalmáról. Freud Pankejev esetét elméleti vitára használta fel: vagyis az újjászületési fantáziák szintén az „ősjelenetből” erednek. Ám azok, akik nem tudnak ettől szabadulni, magukat e jelenetnek nem az aktív, hanem a passzív elvével azonosíthatják — nem az apával, hanem az anyával. Pankejev esetében is ez történt: a fantázia értelme abban rejlik, hogy behelyezkedjen a nő helyzetébe, önmagával helyettesítse be az anyát, kielégülést nyerjen az apától és gyermeket szüljön neki. „Az újjászületés fantáziája ebben az esetben csak eltorzított volt, cenzúra alá került a homoszexuális vágyfantázia újbóli megjelenése által”.³⁵

Freud esettanulmányában szintén jelentős helyet foglalnak el a négy-öt éves Szergej első vallásos élményei, azzal a megjegyzéssel, hogy kezdetben alig hihető, hogy a beteg következtetéseit, melyeknek éleselméjűsége egy felnőtt emberhez méltó, Szergej gyermekkorára vonatkoztatta. Freud ezt a datálást igaznak fogadja el, mivel elméletét igazolja. A fiú, miután tudomást szerzett Krisztus szenvedéseiről, fel volt háborodva az Atya viselkedésén. „Ha azt mondják róla, hogy mindenható, akkor az ő bűne, hogy az emberek rosszak és kínoznak másokat... Jónak kellett volna neki teremteni őket; ő maga felelős minden rosszért és minden szenvedésért”.³⁶ Ekkor fejlődik ki Szerjzosa szadizmusa az állatokhoz való viszonyában. Szadizmusában az Atyának érezte magát; mazochizmusában — Krisztusnak. A fiú káromolta Istent, s utána a ke-

³¹ Oroszul megjelent: in: S. Freud: *Az „Ősvalami” és az „Én”* („Ja” i „Ono”) c. gyűjteményes kötetben, t. 1. 395.)

³² S. Freud: Dosztojevszkij és az apagyilkosság. In: Freud. *Az „Ősvalami” és az „Én”*, t. 2. 408.

³³ S. Freud: Egy gyermekkori neurózis története, 267.

³⁴ Uo. 266.

³⁵ Uo. 252.

³⁶ Uo. 222.

reszt jelével levezelte bűnét. Ebben a pillanatban mélyen be és ki kellett lélegeznie, ily módon vonva be a játékba a Szentléleket is. Ám ugyanakkor mindez az Isten iránti teljes közönnyel fejeződött be (tízéves korban); ekkor fogadták fel a fiúhoz a fiatal német nevelőt: „a vallásosság együtt tűnt el az apától való függéssel, akit felváltott egy másik, jóval beszédesebb apa”.³⁷

Pankejev vallásossága a nők (anya, dajka) hatására alakult ki, a férfihatás azonban segített benne, hogy felszabaduljon alóla — jegyzi meg Freud,³⁸ és arra a következtetésre jut, hogy Szergej harca a vallás ellen egyenesen összefügg az elfojtott és nem adekvát módon szublimált homoszexualitással. Az erős homoszexualitás elfojtása lelki életének ezt a legfontosabb részét túlságosan mélyre, a tudattalanba vitte le. „A betegek éppen ezért nem volt társadalmi érdeklődése, amely tartalmat ad az életnek. Csak akkor, mikor a gyógyítás folyamán sikerült kiszabadítani a homoszexualitásnak ezt a béműtött kötöttségét... a homoszexuális libidó mindenegyes felszabadított része arra törekedett, hogy helyet találjon magának az életben, és, hogy köze legyen az emberiség nagy, társadalmi életéhez” — fejezi be Freud váratlanul patetikus hangon ezt a részt.³⁹

Ennek a szövegnek az lett volna a rendeltetése, hogy körtörténet legyen. Ugyanakkor benne rendre megjelennek az érzelmileg színezett momentumok is. Előttünk egy olyan eset van, melyet Freud számos más, valami miatt szintén fontos és érdekes esetből választott ki. Miért éppen Szergej P. történetét választotta ki a pszichoanalízis megalapítója monográfiája számára? Netán véletlen, hogy kedves betege és kedves írója egyaránt oroszok voltak? Nem arról tanúskodik-e a „jellemző orosz vonások” emlegetése, amely Freud szövegeiben többször előfordul, hogy hasonlóan ahhoz, ahogy Pankejev „előszeretettel viseltetett a német elem iránt” (és ez, Freud szavai szerint „az indulatáttétel szempontjából végtelenül előnyös volt a gyógyításban”) — Freud „az orosz elemhez” vonzódott, és az orosz anyag bizonyos előnyt jelentett számára a megértésben és a kifejtésben?

Végeredményben az oroszok jellemző vonásai, melyekre Freud itt utal — az ambivalencia, az alkudozás a lelkiismerettel, a biszexualitás — bármely neurotikus jellemző vonása is egyben. Lehetséges, hogy Freud azért szerette annyira Pankejevet és Dosztojevszkijt, mert az ő esetükben, néhány számára ismert orosz sajátosság folytán, a tudattalan univerzális mechanizmusai elérhetőbbnek mutatkoztak a tudat számára. Az oroszokról alkotott hasonló elképzelés, mint olyan lényekről, akik különösen közeleiek a tudattalanhoz, elterjedt volt az orosz kultúra befogadását illetően, mind annak határain kívül, mind azon belül. Emlékezzünk arra, Rilke úgy vélte, hogy „az igazi oroszok — olyan emberek, akik a szürkületben mondják azt, amit mások a nap világánál tagadnak”, és Oroszországban a jóserővel bíró álmok földjét látta.⁴⁰ Alekszandr Blok, kinek verseiben az álmok majdhogynem olyan gyakran szerepelnek, mint Freud elemzéseiben, 1911-ben a következőket írta Andrej Belijnek: „Mély és fenyegető ál-

³⁷ Uo. 226., 228.

³⁸ Uo. 266.

³⁹ Uo. 229.

⁴⁰ R. M. Rilke: *Worpswede*. Moszkva: 1980, 60.

mokban élünk és állandóan fel kell ugrálnunk az éjszaka közepén és elhessegetni ezeket az álmokat”⁴¹

1918-ban, mikor Freud hozzákezdett Pankejev második analiziséhez, Blok megírja a híres *Szkíták* című versét, amely a mai olvasónak nemcsak zseniálisnak, de egyben vészjóslónak is tűnik. Blok Oroszországot a Szfinxszel hasonlítja össze, az európai Nyugatot pedig — Ödipusszal. Örökkön való és nem nélküli, mint minden szfinx, ugyanakkor éppen szeretete folytán annál rémisztőbb. Az Ödipusz-Nyugathoz szólva Blok ezt írja:

*Oroszország a szfinx. Sír és kacag,
fekete vérrel van befenne,
csak néz téged, néz, s gerjed szíve nagy
gyűlöletre és szeretetre.
Ahogy mi szeretünk, közületek
nem szeret úgy régóta senki.
Ti már nem is tudjátok, hogy lehet
emészton, perzselőn szeretni*⁴²

(Lator László fordítása)

A bloki metafora ellentétes a szokásos Freudi metaforával, melyben Ödipusz aktív és ambivalens; tulajdonságait itt a Szfinx kapja meg. A Szfinx képe népszerű volt, és az oroszoknak ezt a klasszikus szituációt úgy volt kedvükre való interpretálni, hogy nem Ödipusszal, hanem éppen a Szfinxszel azonosították magukat. Vjacseszlav Ivanov írta erről: „Önmagunknak a Szfinx vagyunk, mint teljes egység”. Ám Blok ennél jóval messzebbre jut.

A bloki Oroszország úgy viszonyul a Nyugathoz, mint a freudi tudattalan a tudathoz: nem ismeri az időt („Egy kurta óra csak nekünk, ami / egy évszázad tinéktek”); érzéketlen az ellentmondások iránt („Sír és kacag” stb.); nem ismeri a mértéket és határokat („Ti: milliók. Mi: parton fővény!”); nem tesz különbséget, nem felejt, nem ismeri az elfojtást („Mi szeretünk mindent... Agyunk mindent megőriz, nem feled... A hús színét-ízét szeretjük”); és narcisztikusan összekeveri az „ént” a „mivel”. Sőt a versben Blok többször hangsúlyozza az érzelmek ambivalenciáját: a gyűlölet és szeretet, a sírás és kacagás egybemosódnak. Az ilyen szeretet, melyet a nyugati ember „régén” elfelejtett, a halálba visz:

*A fullasztó, halálos hússzagot,
a hús ízét-színét szeretjük.
A mi bűnünk, ha csontotok ropog,
ha gyengéd mancsunk ráeresztjük?*

(Lator László fordítása)

⁴¹ A. Blok: *Szocsinyenyija* v 2-h tomah. Moszkva: GIHL, 1955, t. 2. 653.

⁴² A. Blok: *Szocsinyenyija*, t. 2. 716.

Tehát az orosz Szfinx fő talánya — az ambivalencia a szeretetben, amely a vad szkítákra jellemző és a nyugati ember számára érthetetlen. Lényegében Blok, bármennyire is furcsa, gyakorlatilag arra gondol, amiről Freud írt Zweignek, vagyis, hogy az érzések ambivalenciája az ősember öröksége, amely az oroszoknál jobban őrződött meg, mint más népeknél.

Noha igaz, hogy Freud azon állítása, mely szerint az ambivalencia azoknak az oroszoknak is sajátossága, akik nem neurotikusok, az adott esetben nem állja meg a helyét. A „Szkíták” ötletével Blok éppen akkor kezdett foglalkozni, mikor Ju. Kannabih felfedezte neuraszténiáját és brómmal kezelte. Tizenöt évvel korábban, eljövendő feleségével való viszonya hajnalán, amely semmivel sem alakult könnyebben, mint Pankejevnek feleségével való kapcsolata, Blok már akkor érezte magában és maga körül, hogy „végtelenen kiélezett és kegyetlen formában tör elő minden emberi lélek megkettőződöttsége, melyet le kell győzni”. Blok itt a „minden” szóra helyezte a hangsúlyt, az őt nyugtalanító megkettőződöttségnek nem beteges, hanem általánosan elterjedt jellegét emelte ki. De akkor még (ellentétben későbbi, forradalom utáni korszakával) Blok valójában távol állt attól, hogy büszkélkedhessen vele; éppen fordítva, „le kell győzni”, és „mindennek nem lehet más vége, csak az állandó harc”, melynek eredményeképp a boldogsághoz „nem máshogy, csak tudatosan lehet eljutni”.⁴³

A két forradalom között, ugyanazokban a hónapokban Mihail Csehov is súlyos idegösszeroppanást kapott. Pszichiáterek, hipnotizőrök és pszichoanalitikusok kezelték, ám végeredményben a kiemelkedő színésznek magának sikerült önmagán segítenie. Azt az érzületet, melynek segítségével, véleménye szerint, sikerült kilábalnia a válságból, így írja le: „A jót és a rosszat, a helyest és a helytelen, a szépet és a rútát, az erőt és a gyengét, a beteget és az egészségest, a hatalmast és a kicsinyt valamiféle egyszerűségnek fogtam fel... Nem hittem az egyszerű és egysíkú pszichológiáknak... Ezek nem tudtak arról, embernek lenni azt jelenti, hogy ki kell békíteni az ellentéteket.”

Az embernek erre a valóban „szkíta” meghatározására Csehovot, ahogy ő gondolta, az orosz élet a maga kontrasztjaival tanította meg. Például, mikor iskolás volt, a család minden lépését ellenőrizte, ám alkoholista apja, aki könyvet írt az iszákosság ártalmairól, három rubelt adott neki, hogy költse prostituáltra. Hasznos volt számára Dosztojevszkij olvasása is. A. Belij Csehovhoz nagyon hasonlóan alkotta meg a maga „dialektikáját” abból a gyermekkori igényből, hogy legyőzze az „ollót” önmaga és szülei között, apja és anyja között, és a különféle tekintélyek között.⁴⁴ Az ilyen „dialektikát”, amely az élet ellentéteit kibékíti és összemosza, mintha azok nem is léteznének — ezt hívják az érzések ambivalenciájának, ami Freudot annyira meglepte az oroszokban. Nem is kellett olyan sok időnek eltelnie ahhoz, hogy éppen ez a „dialektika” annak az intellektuális önkénynek az alapjává és igazolásává váljék, amely a szovjet államiság formáját őrli magára.

Egyébként azok a specifikus motívumok, melyeket Freud Pankejev esetének leírásába belefoglalt, érzékelhető módon rokon vonásokat mutatnak az „orosz eszme” alap-

⁴³ A. Blok: *Pis'ma k zsenye*, 112

⁴⁴ A. Belij: *Na rubezse dnuh sztoletyj*, 194. és a továbbiak

motívumaival, melyek Pankejev kortársainak a beteg gyermek- és ifjúkorában írott regényeiben, poémáiban és filozófiai értekezéseiben hangzanak fel. Ezek, többek között, a vallás racionalisztikus kritikája, amely összefér egy meghatározhatatlan miszticizmusmal; a halál és újjászületés problémáinak fixációja; különleges elmélyülés a homoszexualitás, a szodómia, s az androginia problémáiban; és a külső szemlélt csodálattal eltöltő intenzivitása a szellemi életnek, s ezzel egyidejűleg a reális, társadalmi érdeklődés majdhogynem teljes hiánya...

Nem tudjuk és sohasem fogjuk megtudni, tulajdonképpen mi mehetett végbe a Freud által elemzett Pankejev lelkében, miként azt sem tudjuk, hogy általában mi ment végbe az „ezüstkor” filozófusai és költői által leírt orosz lélekekben. Ami a rendelkezésünkre áll — csupán az irodalmi portrék és önarcképek; ám ha a különböző képek egybeesnek, ebből kiolvasható a valóság. Hogy melyik szinthez tartoznak ezek az egybeesések — netán az adott kultúra befogadásának sztereotípiáihoz, illetve e kultúra önreflexiójához vagy egy mélyebb, különböző szinteken egyaránt megjelenő azonosságról lenne szó? Vajon azok az emberről alkotott képek, amelyeket az egy gyermekkori neurózis freudi pszichoanalízise, az orosz szimbolizmus költészete és az orosz vallásfilozófia mutattak be, egységes és reális szindrómát alakítottak ki? Az akkor élt emberekre jellemzők voltak-e ennek a szindrómának egyes vonásai abban az értelemben, melyben ezekről a szociológia és a statisztika tudománya beszél?

E kapcsolatban tanulságos Szergej Pankejev és Alekszandr Blok egymással való összehasonlítása, mind a párhuzamokat, mind a különbségeket tekintve. Pankejev az orosz Ódipusz alakját valósítja meg, aki megbékél azzal a helyzettel, melybe a nyugati Szfing helyezi, és hosszú élete folyamán nem valami nagy sikerrel próbálja kifürkészni annak racionalisztikus rejtélyét. Blok a titokzatos és megkettőződött, csillogó elméjű és zavaros gondolkodású, a fenyegető, de leginkább önmagára veszélyes orosz Szfing sorsát mutatja be. Blok, aki „testével, szívével és teljes öntudatával” a forradalmat hívta, megírta evangéliumát, a Művelődésügyi Népbiztonságon funkciót vállalt, nemsokára meghal pszichotikus krízisben, melyet csak Nietzsche szörnyű halálával lehet összehasonlítani.

Mind a pszichoanalízisből, mind a kultúra történetéből jól tudjuk, hogy az egybeesések sohasem véletlenek. E témák valóban fontosak voltak és közel álltak az akkori orosz értelmiséghez, s miután Freud jól ismerte betegeinek ezt a körét, kiválasztott közülük egy reprezentatív figurát. Ezzel telibe talált. Az *Egy gyermekkori neurózis* pszichoanalízise feltárta azokat a kulcsproblémákat és jellemző vonásokat, melyek egyben a kultúra leggazdagabb rétege fejlődésének végeredményét reprezentálták. A kis Pankejev tudattalanjában olyan motívumok tárultak fel, mint kultúrájának felső, professzionálisan szublimált szintjein.

Az orosz filozófusok sem zárkoztak el hasonló párhuzamoktól, melyek manapság lehet, hogy túlságosan direktnek tűnnek. Fjodor Sztjepun szavai szerint: „személyes érzéseink váratlanul a végső erkölcsi, sőt, teológiai kérdések feltevéséhez vezettek minket”.⁴⁵

⁴⁵ F. Sztjepun: *Bivseje i nyebivseszja*. („Ami megtörtént és ami nem történt meg”) New York: izd.-vo Csehova, 1956. t. 1. 319. — Lásd még: E. V. Barabanov: *Russzkaja filozofija i krizisz identsnosztyi*. — *Voproszi filozofii*, 8, 1991. 102–116.

Ám az is lehetséges, hogy „a még nem neurotikus oroszok” specifikus vonásairól alkotott elképzelések — nem többek mint a reflexió és az önreflexió illúziója, melyet a történelmi helyzet szült, s az etnokulturális sztereotípiák hatása, amely alól még a legprecízebb kutatók is nehezen vonják ki magukat. Különben Freud hiteles vagy hibás elképzeléseinek az oroszokról nem volt, amennyire ismert, semmiféle nem intellektuális következménye. A „Szkíták” ugyanakkor eljátszotta a maga szerepét az eurázsianizmus népszerűségében, amely a harmincas években az NKVD „súlyos, gyengéd mancsaiba” juttatta az orosz emigrációt.

Talán érdemes Oroszországra vonatkoztatni Tyutsev más alkalomból mondott szavait, melyek valószínűleg Blok versének kiindulópontját jelentették:

*A természet — Szfinx. És ha csábít,
Az emberre pusztulás vár.
Sosem volt titka, mégis ámit,
Ürességét rejtve némán.*

Természetesen, ebben az értelmezésben is ugyanaz az orosz zavarosság, dialektika és ambivalencia rejlik. Vajon mivel, milyen csábítással és ámitással vonz magához és pusztít el az orosz Szfinx, melynek nincs titka? Példának okáért, ebben az esetben mi-ért érdekelték az oroszok Freudot?

Önnön kezdetétől oly különböző századvégünk az „orosz eszmének” éppen ilyen értelmezését sugallja. Ha egyetértünk ezzel, nem marad más hátra, minthogy jóval pragmatikusabban próbáljuk megmagyarázni Freud „vonzódását” az orosz „elemhez”. A bonyolult és az igazságértéket nélkülöző konstrukciókat könnyebb befogadni — mellesleg még magának a szerzőnek is — az egzotikum talaján, még inkább akkor, ha ez a talaj előzetesen a már meglévő sztereotípiákkal elő van készítve. Az „orosz anyag” Freud számára meghatározott értéket képviselt és bizonyos előnyöket nyújtott. Pankejev történetét jelentős mértékben döntő érvként írta meg az ellen a kritika ellen, mellyel elvetették az „ősjelenet”-elméletét a Freudtól eltávolodó tanítványok. A cselekménynek egy egzotikus országban való lokalizációja, melyről keveset tudnak, és ezért ott minden lehetséges, többször segítségére volt már a radikálisan gondolkodó értelmiségieknek abban, hogy az elbeszélésnek bizonyos fokú hitelességet adjon. Ily módon — szándékosan távoli példákat hozok fel — az orosz romantikusok hőseiket a cigányokhoz vagy a Kaukázusba küldték; Montesquieu eszméi megvalósulásának helyéül Perzsiát választotta; Nietzsche szintén ott találta meg felsőbbrendű emberét; Bogdanov távolabbra, a Marsra helyezte társadalmi ideálja megvalósítását; Lévi-Strauss a vad indiánok között lelte fel eszméjének megalapozását. Freudot nem a társadalmi utópiák érdekelték, hanem a pszichológiai elméletek és a konkrét emberi sorok, melyek ezeket az elméleteket igazolják; az egzotikus anyag funkciója azonban egy és ugyanaz maradt. Akkor volt szükség az egzotikumra, mikor az eszme fejlődése azal fenyegetett, hogy túllépi a valószínűség határait.

Emlékezések a pszichoanalízisre

A későbbiekben a Farkasemberből híresség lesz. A régi és új világ mind több pszichoanalitikusa keresi majd a vele való találkozást, Freud betegével való beszélgetés lehetőségét. Visszaemlékezéseinek két része egy könyvben jelenik meg Freud az *Egy gyermekkori neurózis történetéből* című esettanulmányával és két másik pszichoanalitikus Szergejnek szentelt cikkeivel. Élete utolsó éveiben, a hetvenes évek végén, felkeresi őt egy bécsi újságíró, aki halála után egy, a *Farkasemberrel* készített interjúkat tartalmazó könyvet publikál. Pankejev benne hol Freudról mesél, hol utolsó szeretőjéről... Egy olyan ember hangját halljuk, akit megtört különös élete, ám kulturális világában nincs semmi figyelemre méltó: hosszú életének nagy részét emigrációban töltötte, a fiatal és kíváncsi bécsi nőnek Kerenszkijről és Leninről, Oblomovról és Sztavroginról, Paszternakról és Szolzsenyicinről beszél. Néhány megjegyzése azonban felettébb érdekes: például, felfedezi a hasonlóságot Tolsztoj otthonról való elmenekülése és halála és Dosztojevszkij *Ördögök* című regényéből Verhovszkij menekülésének és halálának körülményei között... De bennünket, természetesen, más érdekel — első sorban az, miként értékelte Pankejev élete végén a pszichoanalízis rá gyakorolt hatását.

Mellesleg, eléggé szkeptikus volt. „Ami rossz a pszichoanalízisben, hogy az ember egy másik ember utasításainak megfelelően kezd el élni. Az mondanám, a pszichoanalízis elgyengíti az embert. Valószínű, hogy fel tudja szabadítani az idet, de az ego szenved, mert alá van rendelve a tekintélynek”.⁴⁶ Egy más helyen elégedetlenségét másképp fogalmazza meg. A pszichoanalitikusok „mind egyformák. Csak azt csinálják, amit Freud felfedezett. Ugyanazok az elvek és módszerek és semmi más rajtuk kívül. Azt olvastam Leninről, sikere alapja az volt, hogy mindig együtt haladt az idővel. Például, egyszer azt mondta: „Minden hatalmat a szovjeteknek”. És két hónap múlva azt mondta: „Ez már többé nem fontos, megváltoztak az idők. Semmit sem érünk el, ha a régi elvekhez tartjuk magunkat”. A pszichoanalitikusok pedig nem haladnak, mindig egy és ugyanazt csinálják. Ma már én jóval kritikusabban viszonyulok a pszichoanalízishez”.⁴⁷ Mindez csak kuriózum volna, ha nem egy olyan ember szájából hangzana el, aki magával Freuddal annyi időt töltött el együtt... Egy olyan emberéből, akit Freud tréfásan „a pszichoanalízis egy darabjának” nevezett, és kinek meggyógyításában, legálábbis úgy tűnik, nem kételkedett.

Maga Pankejev két tényezőt emelt ki, melyeket a maga szempontjából hasznosnak tartott: Freud pozitív viszonyát Teresához és a rögtön kialakult apai indulatáttételt — Freud iránti érzelmei hasonlóak voltak apjához fűződő érzelmeihez.

Pankejev visszaemlékezéseiből megtudjuk, hogy az első kérdés, amelyet Freudnak feltett, Teresát érintette: elvegye-e feleségül vagy ne nősüljön? „Ha Freud professzor, mint más doktorok, akikhez jártam, azt mondta volna, hogy »nem«, otthagytam volna”. De Freud másképp válaszolt: igen, lehetséges, csak visszatérünk erre néhány hónap

⁴⁶ K. Obholzer: *The-Wolf-Man Sixty Years Later*, 139.

⁴⁷ *Ibid.*, 137.

múlva, mikor befejeződik az analízis. Az analízis, mint tudjuk, négy év múlva fejeződött be. Ez alatt az idő alatt Szergej levelezett és időnként találkozott Teresával. „Én azonnal elvettem volna feleségül, ha ez a tettem nem lett volna ellentétes Freud professzor szabályaival”.⁴⁸ Végül a professzor szokatlan lépésre szánta el magát — beleegyezett, hogy találkozzék Teresával, aki megtetszett neki. Jóval később, 1970-ben Pankejev úgy gondolja majd, hogy éppen ez a megígért és izgatottan várt döntés tartalmazta azt az alapvető tényezőt, melynek köszönhetően a gyógyítás sikeres volt.

Teresával ellentétben, Szergej apja és az apával való viszonynak a megvitatása Pankejével, állt minden valószínűség szerint Freud figyelmének középpontjában. Pankejev visszaemlékezéseiben elismétli néhányszor Freud szavait, melyeket tényleg lehetetlen elfelejteni: „Szerencséje volt, hogy meghalt az apja. Ellentétes esetben nem lenne esélye a gyógyulásra”.⁴⁹ Pankejev eléggé egysíkúan értette meg Freudot: „Ő arra gondolhatott, ha apám nem halt volna meg, nem sikerült volna az indulatáttétel”. Az indulatáttétel intenzív volt és az orosz beteg egyaránt érezhette önmagán ennek a pszichoanalízis által feltárt jelenségnek pozitív és negatív hatását. Élete végéig mély hálával viseltetett Freud iránt, ám ezzel egy időben őt okolta több bajáért.

Analízistől analízisig

A végéhez közeledett a négyéves analízis Freud által kikötött befejező időpontja. A beteg kora gyermekora traumáira való visszaemlékezéseiben egyre produktívabbá vált. Az analitikus megismerkedett a beteg szeretőjével és áldását adta házasságukra. Mindketten elégedettek voltak egymással.

Az utolsó analitikus óra 1914 június 29-re esett. Nem sokkal azelőtt volt, hogy Szarajevóban megölték Ferdinánd trónörökösét és feleségét. Miután elbúcsúzott betegétől, Freud megjegyezte, ha Ferdinánd kerülne hatalomra, Ausztria bizonyára háborúba keveredne Oroszországgal.⁵⁰ Mint ismeretes, mindez megtörtént, csak éppen fordítva. A még annyira okos emberek is, mint Freud, nem biztos, hogy pontosan értik, mi történik körülöttük.

Az *Egy gyermekkori neurózis története* című műhöz írott rövid utószavában Freud ezt írta Szergej analízisének befejezéséről: „Néhány héttel az 1914-es nagy háború megkezdése előtt vettem tőle búcsút, és gyógyultnak nyilvánítottam; nem láttam mindaddig, amíg a háború szeszélye folytán a közép-európai hatalmak nem érték el Dél-Oroszországot”.⁵¹

Néhány órával azután, ahogy Szergej átlépte az orosz határt, megkezdődött a háború. Teresa Keller lányával, Elsával még Münchenben maradt. Mikor Szergej hazatért,

⁴⁸ *The Memoirs of the Wolf-Man*, 75, 89.

⁴⁹ *Ibid.*, 32.

⁵⁰ K. Obholzer: *The Wolf-Man Sixty Years Later*.

⁵¹ Ez az utolsó hiányzik az orosz kiadásból. L. Freud: *From the History of an Infantile Neurosis*. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*. London: Karnac Books, 1989, 262.

édesanyja fia szerencsés gyógyulása alkalmából istentiszteletet tartatott. Az odesszai pópa köszönetet mondott Istennek Szergej gyógyulásáért és megáldotta orvosát, „Sigismundot”. Mellesleg a vőlegényt és a menyasszonyt a frontvonal választotta el egymástól. A fiatal Pankejevet, mint az egyetlen férfit a családban, nem hívták be katonának. Odesszai birtokán remekül érezte magát. Az anya ellenállása ellenére, megkezdődött Teresa számára, mint ellenséges állam állampolgára számára az orosz vízum beszerzése körüli sürgés-forgás, és Szergej ebben is nagyon sikeres volt. Teresa Románián keresztül érkezett meg, lányát Münchenben hagyta. Összeházasodtak. Ebben az időszakban Szergejnek még a felvételi vizsgát is sikerült magánúton letennie az odesszai egyetem jogi karára. Minden jól alakult, ha csak nem számítjuk Teresa és új anyósa közti konfliktusokat.

1918-ban Odesszába bevonultak a német–osztrák csapatok. Ukrajnában kikiáltották a hetmani köztársaságot. Elsa tuberkulózisban megbetegszik. Teresának sürgősen el kell utaznia hozzá. Szeptemberben megkapja a vízumot, és Kijeven keresztül hazautazik. Novemberben a Központi Hatalmak Szövetsége teljes vereséget szenved. Odesszát angolok, franciák és lengyelek foglalják el. A rubel inflációja katasztrofális. Leég az orosz bank odesszai fiókja, ahol Pankejevék tőkéjét őrizték. A megmaradt pénz elmegy valutaszerezésre és az elutazásra.

1918 május 29-én Freud arról ír Lou Andreas-Saloménak, hogy valaki Odesszából egy levelet adott át neki. (Még tartott a háború!) „Az a fiatalember, akit 1914. július 14-én gyógyultan hazaküldtem, és nem is sejtettem, hogy mindössze két hét múlva az ellenségem lesz és megölheti az idősebb fiamat”, új találkozást kér. Nem közölve Lounak az okokat, Freud arra kéri, „az Ön hat fiútestvére nevében, akik mindig jók voltak Önhöz”, hogy jöjjön Bécsbe és foglaljék helyette az ő régi betegével.⁵² Lou azonban nem jött Bécsbe.

A hasonló szituáció, mikor az analitikus a beteggel egy kiélezett személyes (az adott esetben számára politikai jelentéssel bíró) helyzetben találkozik, rá vetíti ki reális alapokat nélkülöző szorongását, a ellenáttételnek nem klasszikus, ám nagyon jellemző esete. Természetesen, ennek kell hogy legyen bizonyos jelentősége a terápiában is. Ugyanakkor Freud soha többé nem beszélt azokról az érzéseiről, melyekben az általa „kigyógyított” orosz beteg ártó módon összekapcsolódott volna az orosz fronton harcoló fiával. Bár igaz, hogy az *Egy gyermekkori neurózis története* egyik metaforájában Pankejev nehéz és lassú analízisét egy olyan hadsereg lassú előrenyomulásával hasonlítja össze, amely heteket és hónapokat veszteget arra, hogy legyőzzön egy akkora távolságot, melyet békeidőben néhány óra alatt meg lehet tenni, és az ellenséges hadsereg pedig éppen előtte tette meg néhány nap alatt.⁵³ Mindaz, amit erről az esetről tudunk, csupán annyi, hogy Freud kianalizálatlan érzései csak abban a következetes próbálkozásaiban jelentkeztek, hogy a beteget másik analitikushoz akarta küldeni. Ebben az összefüggésben még az a meglepő, hogy ezeknek a próbálkozások alanyai

⁵² L. Andreas-Salomé: *Correspondance avec Sigmund Freud*. Paris: Gallimard, 1970, 104.

⁵³ S. Freud: *Egy gyermekkori neurózis története*, 183.

először is nők voltak, akikről tudvalevő, hogy nem hadkötelesek, másodsor pedig nemzetiségüket tekintve az „ellenséges” hatalmakhoz tartoztak, mint például az orosz Lou Andreas-Salomé és az amerikai Ruth Mack Brunswick...

1919 áprilisában Pankejev végre eljut Bécsbe. Freud megajándékozta könyve, az *Egy gyermekkori neurózis története* egy példányával és barátian dedikálja neki. Pankejevnél feltárja a „kianalizálatlan anyag egy kis maradványát”, és maga folytatja a gyógyítást. Ez alkalommal 1919 szeptemberétől 1920 húsvétjáig tart az analízis. Most már Freudnak kell időről időre pénzt adnia betegének. Később Szergej talál magának egy egyszerű hivatalnoki munkát egy biztosítótársaságnál, ahol végig dolgozott, egészen osztrák nyugdíjának megszerzéséig.

Az új analízist bizonyos emésztőszervi problémák miatt kellett lefolytatni. Szergej a sikertelen kezeléssel magyarázta őket, mellyel Odesszában gyógyította ugyanaz a Doznesz doktor, aki most állatorvosi gyógyszerekkel látta el őt. Freud máshogy értelmezte ezeket a tüneteket: „Megérkezett Bécsbe és közölte, hogy kezelése befejezése után azonnal szenvedélyes vágy fogta el, hogy megszabaduljon az én hatásomtól. Néhány hónapig tartó munka után az indulatáttételnek az az eleme, amelynek leküzdése mind ez ideig még nem volt sikeres, megoldódott. Ezután a beteg jól érezte magát, és viselkedésében sem volt semmi furcsaság, annak ellenére, hogy a háborúban elvesztette házáat, teljes vagyonát és az összes családi kapcsolatát. Lehetséges, hogy éppen ez a szerencsétlenség, kielégítvén büntudatát, segítette elő egészsége stabilizálódását.”⁵⁴

Később Pankejev úgy véli, ha akkor, mikor Odesszát elfoglalták az angol csapatok, hazautazhatott volna, megmenthette volna vagyona egy részét. Freud nem engedte el, hazatérési vágyát neurotikus ellenállással magyarázta. Mikor azonban Freud véleménye szerint Szergej problémái az áttétellel és a perisztaltikával kapcsolatban megoldódtak, Odesszába bevonultak a vörösök.

1926-ban a majdnem teljesen elszegényedett Pankejev újból — immár harmadszor — paranoiával határos hipochondriás panaszokkal Freudhoz fordul. Az orrüregben végzett kis operáció után úgy képzelte, hogy orra szét fog bomlani — hegeket, repedéseket és ehhez hasonlókat érzett benne. A bőrgyógyászok nem tudtak segíteni, mindent rendben találtak.

Ez alkalommal Freud mégis átküldi Pankejevet kollégájához — Ruth Mack Brunswickhoz, aki akkoriban Bécsben élt. Nehéz megmondani, mi játszhatott szerepet ebben az elhatározásában — az ellenáttétel-e és az ezzel kapcsolatos büntudat, vagy netán az, hogy Freud csalódott az oly sikeresen kigyógyított és publikált esetben, illetve túlterheltsége, más betegek kezelése vagy az anyagi nehézségek. A hetvenéves professzor éppen 1926-ban csökkentette betegei számát hatról ötre, és ezzel egyidejűleg felemelte az analitikus órák díját húsz dollárról huszonötre. Másfelől, Pankejev azt írja visszaemlékezéseiben, hogy Freud megkövetelte tanítványaitól, hogy legalább egy beteget ingyen kezeljenek. Valószínű, hogy Brunswick ezen az alapon vállalta el Szergejt. Ami Freudot

⁵⁴ Freud: From the History of Infantile Neuroses, 262.

illeti, noha ő is megszenvedte az osztrák korona háború utáni inflálódását, sok éven keresztül segítette anyagilag, külföldi betegeitől kapott honoráriumából átadott néhány fonttal vagy dollárral volt betegét. P. Roazen úgy véli, hogy ebben Freud bűntudata jelenik meg, hiszen Pankejev részben miatta vesztette el vagyonát.

Brunswicknál az analízis öt hónapig tartott. Ő a diagnózisban egy cseppet sem kételkedett: hipochondriás üldözési mánia. Azt azonban meg kell jegyezni, hogy a kórtörténet ebben az esetben jóval kevesebb tisztelettel viseltetik a beteg iránt, mint Freud az *Egy gyermekkori neurózis története* című esettanulmánya. Brunswick maga is bevallja, hogy az analízis kezdetén nehéz volt elhinni, hogy a Freud által megörökített, okos és becsületes Farkasemberrel van dolga. Egy pszichotikus beteget látott, akinek alapvető vonásainak a képmutatást, a nárcizmust és a fukarságot tartotta. Vajon miről lehetett szó — a személyiség megváltozásáról vagy a ellenáttétel illúziójáról? Roazen, aki alaposan átvizsgálta a Brunswick által készített kórtörténetet, arra a következtetésre jutott, hogy Brunswick, aki maga is hosszú ideig Freud betegei közé tartozott, tanító mestere volt kedvencében vetélytársat látott.⁵⁵

Pankejev visszaemlékezéseiben arról ír, hogy nemcsak a paranoia diagnózisa háborította fel, hanem az is, hogy nem maga Freud kezelte, ezért jobbnak látta, ha mielőbb meggyógyul. A pszichoanalitikus, M. Gardiner, aki időről időre találkoztatott Pankejeggel és évtizedeken keresztül támogatta, 1927-ben ismerkedett meg vele: Pankejev oroszórákat adott neki. Úgy jellemzi, mint remek beszélgetőtársat, aki egészséges és teljesen rendezett ember benyomását kelti.

Teresa Keller rejtélye

Teresa büszke volt spanyol gyökereire. 1914-ben Oroszországban, a németellenes hangulatok közepette, miután nem tudott sem oroszul, sem franciául, nem volt könnyű neki: csak az húzta ki a bajból, Pankejev emlékei szerint, hogy egyáltalán nem hasonlított a német nőkre, inkább a spanyol vagy az olasz asszonyokra emlékeztetett külseje. Freud szépnak tartotta őt, sőt azt mondta róla: „igazi királynői alkat”.

Teresa Oroszországból való hazatérése és lánya halála után megváltozott. Furcsa lett a viselkedése, fukarrá és emberkerülővé vált. Szergej végül azt sem tudta meg róla, hány évvel idősebb nála: iratait még Oroszországba való érkezése előtt elvesztette. Panaszkodott, hogy gyorsan öregszik, noha Pankejevnek továbbra is tetszett. Különben Szergej rendszeresen megcsalta őt.

Az Anschluss után, 1938-ban, mikor a nácik erőszakkal a birodalomhoz csatolták Ausztriát, a bécsiek az eseményekre különbözőképpen reagáltak. Mint mindig, a ki-sebbségnek sikerült emigrálnia; az otthon maradtak között járványként terjedt az öngyilkosság. Pankejev megfigyelés alatt állt. Egy náci zaklatta és kifaggatta életéről, családjáról... Szergej megmutatta neki apja fényképét. Erre az azt felelte — most már

⁵⁵ P. Rozen: *Freud and His Followers*, 172.

megnyugodott —, Szergej apja pontosan úgy néz ki, mint a cár. És beismerte, azért jött, hogy kiderítse, nem zsidó-e ez az orosz emigráns. Pankejev a maga részéről azt ajánlotta feleségének, hogy kérje ki szülővárosából, Würzburgból azokat az iratokat, melyek bizonyítják árja származását. Teresa erre „furcsán nézett”, s ezt a tekintetet Pankejev egy életre megjegyezte.

E napokban Teresa azt javasolta Szergejnek, hogy kövessenek el együtt öngyilkosságot. „Megőrültél? — felelte neki Pankejev — Mi nem vagyunk zsidók.” 1938. március 31-én Szergej Pankejev otthon holtan találta feleségét. Gázzal megmérgezte magát.

Miért van az, hogy sem Pankejev, sem a vele foglalkozó analitikusok, sem a történészek végeredményben nem mondták ki ezt a nyilvánvaló feltételezést: Teresa Keller valószínűleg zsidó volt. Bizonyára éppen ez volt az egyik oka annak, hogy Szergej anyja, vagy például Kraepelin annyira ellenezték házasságukat, melyet *méssaliance*-nak tartottak. Ez volt az oka Teresa spanyol származásáról szóló legendának is, amelyet a romantikus Szergejnek sikerrel sugallt (aki még visszaemlékezéseiben is a Teresához fűződő szerelem történetét leíró fejezetnek a „Spanyol kastélyok” címet adja). Természetesen nem a szép spanyol legenda megőrzésének vágya, hanem Teresa zsidó származása volt az oka annak, hogy „furcsán nézett”, mikor férje származását feszegette...

Egy évvel felesége öngyilkossága után, Szergej, akit, ahogy általában nála a veszteségek után lenni szokott, hajtott a nem feldolgozott gyász, felkutatta Münchenben Teresa fiútestvérét. „A nagyanátok tényleg spanyol nő volt?” — kérdezte csak úgy véletlenül. „Nem volt az — felelte a testvér és hozzátette: — de a nagyanánknek viszonya volt egy bajor nemes úrral”.⁵⁶

A pszichózis és a realitás

Ezt a csapást is Pankejev az analitikusok segítségével élte túl. Gardinerhez rohan, aki, miután Nansen-útlevelet szerez neki, elküldi a németek által elfoglalt Bécsből Londonba, Ruth Mack Brunswickhoz... Az analízis új órái és hónapjai következnek, és Szergej vég nélkül azt kérdezi az üléseken: „Miért történt meg mindez velem?” Majd Pankejev visszatér Bécsbe. 1979-ben bekövetkező haláláig előbb a bécsi kishivatalnokok, majd a nyugdíjasok csendes és láthatóan egészséges életét éli, s időről időre furcsa és eléggé terhes kapcsolatokba keveredik a nőkkal. Keres valamennyi pénzt visszaemlékezéseivel, és hasonlóképp rajzaival is, amelyeket mint „az a bizonyos” híres betege Freudnak bocsát áruba az Amerikai Pszichoanalitikus Társaságon keresztül.

A feltételezett „paranoiának” csupán egyetlen kiújulása ismétlődik meg 1951 nyarán. Pankejev mappájával véletlenül besétál Bécs szovjet megszállási övezetébe. A szovjet katonák letartóztatják és börtönbe zárják. Többórás kihallgatásnak vetik alá, azzal vádolják, hogy katonai létesítményekről készített vázlatokat, és egyébként is fe-

⁵⁶ The Memoirs of the Wolf-Man, 119.

hér emigráns, hazaáruló. Német feleségére hivatkozva próbálja igazolni magát, noha érzi, hogy értelmetlen mindenfajta védekezés. Hasonlóan teljesen normális honfitársainak millióihoz, akik azonos helyzetekbe kerültek, hasztalanul igyekeznek felvenni a harcot bűntudata és szorongása bénító erejével. Negyednapon elengedik, és arra kötelezik, hogy három hét múlva jelenjen meg összes rajzával együtt. Kezdetét veszi a pszichózis, „éppen olyan formában, mint mikor Brunswick doktornőhöz jártam, csak akkor fizikai rendellenességeket éreztem, most pedig erkölcsieket”.

Miután felfogta Pankejev, könnyen meglehet, hogy soha többé nem tér haza, pontosan 21 nap leteltével mégis jelentkezik a szovjet zónában. Az a tiszt, aki kihallgatását vezette, már nincs a stábnál, és Pankejevre többé senkinek sincs szüksége.

Mikor ezt elmesélte Gardinernek, végül a következő, egész történetére oly jellemző kérdést tette fel: „Mit gondol a doktornő minderről? Vajon lelki betegségem kényszerített arra, hogy olyan komolyan reagáljak erre az incidensre?”⁵⁷

Szóke Katalin fordítása

⁵⁷ M. Gardiner: *The Wolf-Man in Later Life*. In: M. Gardiner: *The Wolf-Man and Sigmund Freud*, 328.